

ФОРМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ОПОРУ В ДИСИДЕНТСЬКОМУ РУСІ В УКРАЇНІ (кінець 50-х — 80-ті роки ХХ ст.)

В статті досліджуються різноманітні форми опору української інтелігенції тоталітарному режиму в Україні (кінець 50-х — 80-ті роки ХХ ст.). Аналізуються публіцистичні, поетичні твори І. Дзюби, Ю. Бадзьо та ін., в яких рішуче викривалися серйозні деформації радянського суспільства, розгортання петиційної кампанії, розповсюдження самвидаву, пропаганда нерегламентованих культурних ініціатив.

В одному з своїх інтерв'ю в першій половині 70-х років видатний польський письменник, публіцист і громадський діяч Єжи Гедройц говорив: “Все що я роблю, розраховано, передусім, на інтелігенцію, на інтелект нації. Лише активна позиція інтелігенції спроможна досягти реальних змін в нашому суспільстві”.

Не буде перебільшенням зазначити, що саме інтелігенція — українська, польська, російська — в своєму кінцевому результаті й визначила той перебіг подій, результати якого спостерігаємо сьогодні. Саме інтелігенція виступила тією рушійною силою, яка звільнила націю від духовного рабства і поневолення.

Зростання опозиційних настроїв серед різних верств населення значною мірою обумовило формування і зміцнення реальних сил, здатних протистояти тоталітарному режимові. Останні здебільшого групувалися навколо національно-свідомої української інтелігенції, яка в силу притаманних їй соціальних функцій виступала хранителем національного генофонду, багатвікових традицій великого і талановитого народу.

Звернення до документальних матеріалів дозволяє простежити наявність найрізноманітніших форм опору — від спроб осмислення тогочасного становища України в складі колишнього СРСР, привернення уваги до нагальних потреб українського народу, поширення через “самвидав” найважливіших документів до створення організаційних структур для відкритої безкомпромісної боротьби з існуючим державним та суспільним ладом.

Зокрема, в першій половині 60-х рр. помітними стали тенденції, пов'язані з підготовкою загальноюючих праць про минуле і сьогодення

України, шляхи реалізації національної політики в СРСР, створенням оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, у яких рішуче викривалися серйозні деформації радянського суспільства, розгортанням петиційної кампанії, ствердженням нерегламентованих культурних ініціатив тощо. Згадані форми протесту ряд дослідників (Г. Касьянов, Ю. Курносов та ін.¹) цілком слушно розглядали як форми “інтелектуального опору” української інтелігенції.

Характерною щодо цього стала праця відомого в колах української інтелігенції критика та літературознавця, члена Спілки письменників України Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Її автор, спираючись на роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, документи Комуністичної партії 20—30-х рр., відкриті статистичні матеріали, свідчення періодичної преси, прагнув довести, що причини всіх негараздів, які переживає Україна, у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики і єдиним рецептом на порятунок є повернення до неї.

Не приховуючи власних поглядів, І. Дзюба вважав за доцільне з перших рук ознайомити з результатами своєї роботи вищих посадових осіб СРСР та УРСР. Так, у грудні 1965 р. разом з відповідним листом, праця “Інтернаціоналізм чи русифікація?” була надіслана першому секретареві ЦК КП України П. Ю. Шелесту, Голові Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицькому. Подібний крок повинен був послужити приводом до серйозної та зацікавленої дискусії. Тим паче, як відзначав тогочасний відповідальний працівник відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ, а згодом — помічник першого секретаря ЦК КПУ

В. Щербницького Віталій Врублевський, книга І. Дзюби була написана на переконливому теоретичному і фактологічному матеріалі, на рівні поважної докторської дисертації². Однак єдиною можливою відповіддю з боку КПРС та ЦК КПУ стало здійснення спеціально розроблених заходів, спрямованих на дискредитацію як самої праці, так і її автора. Причому останні погоджувались безпосередньо з головним партійним ідеологом М. Суслевим...

Не інакше як політичною декларацією, сповненою необґрунтованими, відверто образливими твердженнями, слід розглядати висновки комісії ЦК КП України від 15 лютого 1972 р. “Про лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, надісланий до ЦК КПУ. Комісія в складі А. Скаби, Є. Євдокименка, Ю. Збанацького, В. Козаченка, Л. Нагорної, П. Недбайла, В. Чирка, М. Шамоти, П. Ящука спромоглася дійти висновку, “...що підготовлений Дзюбою матеріал “Інтернаціоналізм чи русифікація?” є від початку і до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР...”³.

Документальні матеріали колишніх радянських спецслужб розкривають глибоку зацікавленість працею І. Дзюби в Україні, її впливом на піднесення національного руху.

Як переконуємось, вона поширювалась різними каналами. Так, українською і російською мовами праця розповсюджувалась на V з’їзді письменників України в листопаді 1966 р., на Всесоюзній нараді психологів влітку 1968 р. у Києві, під час проведення інших наукових та культурних заходів⁴.

Активно пропагувала закладені в ній ідеї і мережа кореспондентів, яка діяла практично в усіх областях України. Зокрема, не залишилась непоміченою для органів КДБ діяльність хірурга І-ї Вінницької міської лікарні Івана Покидька, доцента Вінницького педінституту, кандидата педагогічних наук Машталера, кореспондента Українського радіо О. Воронюка, старшого інспектора Вінницького облздороввідділу П. Бондаря, братів Мартиненків з Полтавщини, письменника Є. Концевича з Житомира, лікарів з Луцька Б. Рудика, А. Стецика, П. Стрільчука, агронома з м. Лебедин Сумської області Б. Ткаченка, викладача Уманського технікуму механізації сільського господарства К. Матвіюка, пенсіонера з Києва Ф. Пугача та багатьох інших, які намагалися ознайомити з поглядами І. Дзюби якомога ширше коло людей⁵.

Характерно, що цілий ряд осіб не просто студіювали книгу І. Дзюби або поширювали її серед свого оточення, а й бралися допомогти її

авторові в зборі конкретного фактичного матеріалу, виявленні необхідної літератури. Так, письменник з м. Черкас Василь Захарченко з власної ініціативи, користуючись становищем літпрацівника газети “Черкаська правда”, збирав матеріали про стан викладання української мови, звуження мережі українських шкіл, нищення безцінних пам’яток історії та культури, а завідувач редакцією пропаганди Головної редакції Української радянської енциклопедії Іван Турбай діставав для Дзюби раритетні видання, присвячені національному питанню⁶.

Таким чином, незважаючи на комплекс контрпропагандистських заходів, книга І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?": по-перше, аргументовано і логічно спростовувала міф про розв’язання національного питання в СРСР; по-друге, привертала увагу до національних проблем в Україні широких кіл світової громадськості; по-третє, послужила важливим чинником піднесення національного руху в Україні.

Важливо й те, що своєю спробою бодай частково осмислити історичні шляхи розвитку України, І. М. Дзюба зініціював ряд інших, неспокійних душею співвітчизників, шукати можливі рецепти виходу з того складного становища, в якому внаслідок російської великодержавницької політики опинилася українська нація. До таких неспокійних душею належав Юрій Бадзьо. Складні життєві колізії не поставили Ю. Бадзьо на коліна перед немилосердною системою, не змусили зректися вистражданих і вивірених роками принципів. Це довела його історико-філософська праця з символічною назвою “Право жити”, присвячена обґрунтуванню права кожної нації жити повноцінним політичним, економічним і духовним життям, посісти своє, притаманне лише їй, місце на теренах світової цивілізації.

Однією з центральних проблем роботи є критика хибної теорії “злиття націй”, яка, на думку автора, є нічим іншим як засобом асиміляції всіх націй і народностей, що входили до складу СРСР.

Осмиленню минулого України присвячена праця лікаря-стоматолога з м. Червонограда Львівської області Степана Хмари “Етноцид українців в СРСР”. Разом з іншими матеріалами “Українського вісника” № 7—8 її було вивезено в 1974 р. за кордон і опубліковано під псевдонімом Максим Сагайдак у видавництві “Смолооскип”.

В роботі розкриваються жахливі умови, в яких перебував український народ за часів панування тоталітарного режиму. Братовбивча громадянська війна, зловісні голодомори, насильницька колективізація, масові депортації,

нічим не виправдані репресії, як доводить С. Хмара, нанесли непоправної шкоди генофонду української нації, а здійснювана політика русифікації поставила український народ на межу духовного зубожіння.

Новий погляд на історію України характерний для праці знаного історика М. Брайчевського “Приєднання чи возз’єднання?”, де аргументовано доводиться, що акт 1654 р. був нічим іншим як виявом колоніальних тенденцій, притаманних російському царизмові протягом всього його існування. На жаль, висновки М. Брайчевського не стали предметом серйозного обговорення серед фахівців. Працю було заборонено до друку, а її автора піддано незаслуженим гонінням в період його наукового розквіту, звільнено з роботи, обмежено в друці.

Не зумів прилюдно довести й обґрунтувати свою концепцію і Микола Холодний, чиє дисертаційне дослідження “Народ крізь призму його мови” оцінювали здебільшого “фахівці” з ідеологічного відділу ЦК КПУ та КДБ⁷.

Наведені нами приклади стверджують у тому, що попри жорсткий ідеологічний та правовий пресинг, монопольне право на істину з боку партійно-державних структур, українська інтелігенція робила реальні спроби дати об’єктивну оцінку політичним, економічним, культурним процесам в Україні, сказати своє об’єктивне, правдиве слово щодо минулого українського народу.

Вистраждані десятиріччями істини стверджувалися також засобами художнього слова, яке мало особливо великий вплив на формування поглядів і настроїв широких верств населення. Історикам, філологам, мовознавцям, фахівцям з різних галузей знань напевно ще належить дослідити й оцінити пласт позацензурної літератури, сповнений сотень гострополемічних публіцистичних, прозових, поетичних творів, які вже фактом своєї появи служили викликом загальноприйнятим офіційним доктринам.

Цілком очевидно, що аналіз усієї чи бодай переважної більшості позацензурної літератури потребує спеціального ґрунтовного дослідження. Тому вважаємо за доцільне звернути увагу лише на ті твори, які отримали найбільший резонанс як в Україні, так і далеко за її межами.

На рубежі 60—70-х рр. подією виняткового значення стала публікація за кордоном повісті Михайла Осадчого “Більмо”, яка набула широкого резонансу. Спираючись на біографічні факти, письменник зумів розкрити всю глибину трагедії інтелектуала, позбавленого права на незалежну думку, надійно ізольованого від власного народу у в’язницях і таборах⁸.

Характерно, що на початку 70-х років написання антирадянського документа “Більмо” послужило приводом для порушення проти Осадчого нової кримінальної справи.

Лише трагічна мученицька смерть відвернула судовий вирок від письменника і кінорежисера Гелія Снегірьова. Практично з кінця 50-х років він перебував під негласним наглядом органів КДБ. 19 вересня 1977 року голова Комітету держбезпеки СРСР Ю. Андропов повідомляв про рішення КДБ СРСР, погоджене з ЦК КПУ щодо арешту Г. Снегірьова і притягнення його до кримінальної відповідальності за ст. 62 УК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда).

Причиною для його схвалення послужила публікація 1977 р. на Заході літературно-публіцистичної розвідки Гелія Снегірьова “Набої для розстрілу” (“Ненько моя, ненько...”), яка стала своєрідною політичною, правовою, а головне — моральною оцінкою одного з найвідоміших політичних процесів 20—30-х рр. — процесу “Спілки визволення України”.

Зневажив спокійним життям і один з активних учасників українського правозахисного руху В’ячеслав Чорновіл. Визначальну роль у формуванні його світогляду, як і багатьох інших шістдесятників, відіграв XX з’їзд КПРС. “Сувора правда партійного з’їзду, — говорив він на слідстві в 1972 р., — багато чому навчила, насамперед — нічого не брати на віру, до всього доходити своїм розумом, бути громадянином, а не обивателем, відчувати власну відповідальність за загальні справи”.

Очевидно, що саме відчуття власної відповідальності, особиста небайдужість привели В. Чорновола в лави тих, хто став на перепоні новій хвилі неосталінізму, здатній поглинути, звести нанівець слабкі демократичні тенденції другої половини 50-х — початку 60-х рр., спричинені нетривкою хрущовською відлигою. У вересні 1965 р. В. Чорновіл серед інших представників української інтелігенції виступив проти переслідування інакодумців, а в 1966 р. взявся за перо, щоб висловити свій погляд на ті негативні процеси, які стверджувались в Україні. Так народилася праця “Правосуддя чи рецидиви терору?”, в якій він намагався розкрити зловісний механізм політичних репресій другої половини 60-х рр., показати аморальність правоохоронних органів, зорієнтованих лише на виконання соціального замовлення, розповісти про долю своїх товаришів, які за свої погляди опинилися у в’язницях і таборах⁹.

Це був лише перший удар, нанесений В. Чорноволом по всевладній системі. Незабаром (1968 р.) у Франції побачила світ його друга книжка “Лихо з розуму” (Портрети двадцяти “зло-

чинців”), в якій він наочно довів, що радянські владні структури переслідують аж ніяк не купку нікому не потрібних “відщепенців”, а тих, кого по праву можна віднести до української еліти.

З іменем В. Чорновола пов’язане також поширення публіцистичного доробку одного з найвідоміших українських дисидентів — політв’язня Валентина Мороза. Так, у червні-липні 1967 року В. Чорновіл надіслав Голові Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченку, секретареві Президії Верховної Ради УРСР А. Зленку, депутатам Верховної Ради УРСР Марії Кіх, Семену Стефанику статтю В. Мороза “Репортаж із заповідника імені Берії”¹⁰, в якій червоною ниткою проходить думка про те, що зловісна імперія Берії — імперія насильства і терору не лише не перестала існувати, а й стала ще могутнішою та впливовішою.

В січні-квітні 1970 р. В. Мороз написав низку статей і фейлетонів. Серед них: “Хроніка опору”, “Серед снігів”, “Мойсей і Датан”, “Я бачив Магомета”, які друкувалися в газетах “Шлях перемоги” (Лондон), “Українське слово” (Париж), видавалися окремими брошурами в Мюнхені й Парижі, текстуально передавалися радіостанцією “Свобода”. Майстерно написані, із залученням великого фактичного матеріалу, вони поширювалися у списках серед української інтелігенції, розповсюджувалися як програмні документи про становище в Україні Організацією українських націоналістів, Українською головною визвольною радою¹¹.

Широтою і багатоплановістю відзначається публіцистика Євгена Сверстюка, добре знана в широких українських колах кінця 60-х — початку 70-х рр. В документах КДБ УРСР та його обласних управлінь знаходимо чимало свідчень про факти зберігання та розповсюдження статей і памфлетів “Собор у риштованні”, “З приводу процесу над Погружальським”, “Іван Котляревський сміється”, “На мамине свято” та ін. Їх провідною темою стала тема історичної амнезії українського народу, внаслідок чого вилучалися цілі пласти національної культури, зображувалися у викривленому світлі найбільш яскраві сторінки історії України, діяльність її політичних та державних діячів, культивувалися бездуховність і безкультур’я.

Згадана тема була близькою і талановитому українському журналістові Валерію Марченку, особисту долю якого визначили написані ним в 1972 році три статті “За параваном ідейності”, “Страшний якийсь тягар” та “Київський діалог”, кваліфіковані органами КДБ як “антирадянські” та “наклепницькі” документи¹². В них Марченко ставив риторичні запитання: чому занепадає українська мова; чому так безславно зма-

льовується український народ; чому з легкої руки високих партійних чиновників підноситься безбарвна, відверто кон’юнктурна література, яка вводить в оману сучасні й прийдешні покоління.

Аналогічний комплекс проблем порушив Іван Гель в своїй праці “Грані культури”, написаній на тюремних нарах в 70-х рр., як відповідь на книгу Івана Дзюби “Грані кристалу”, в якій останній під тиском владних структур та органів КДБ частково зрікався своїх поглядів і намагався продемонструвати духовний розквіт українського народу. Автор книги “Грані культури” не лише заперечував тезу про духовний розквіт України, а й обґрунтовано доводив, що вся більшовицька політика щодо українського народу була нічим іншим як політикою етноциду, яка прирєкла одну з великих і самобутніх націй на асиміляцію.

Наведеними вище працями аж ніяк не вичерпується українська позацензурна література 60—80-х рр., яка стала важливим каталізатором національних процесів в Україні, служила формуванню національної самосвідомості народу, консолідації патріотичних сил. Зокрема, помітний внесок в загальний доробок української позацензурної публіцистики зробили Борис Антоненко-Давидович, Левко Лук’яненко, Микола Руденко, Євгенія Кузнецова, Іван Сокульський, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Михайло Масютко, Олекса Тихий, Олесь Бердник, Василь Стус, Святослав Караванський та багато інших¹³.

Характеристика інтелектуального опору української інтелігенції була б не повною, якщо залишити поза увагою частину її доробку, виготовлену у формі заяв, петицій, критичних листів, звернень на адресу вищого політичного керівництва, органів державної влади і державного управління СРСР та УРСР, численних міжнародних організацій.

Спрямовані конкретному адресатові, вони водночас ставали надбанням широкої як української, так і світової громадськості, несли в собі інформацію про становище в республіці, серйозні збочення у сфері національно-культурної політики, повідомляли про факти переслідувань інакодумців¹⁴.

Цілком очевидно, що про оприлюднення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів в умовах жорсткої політичної цензури не могло бути й мови. Отож єдиним каналом їх розповсюдження в 60—80-х рр. залишався “самвидав” — непідконтрольний засіб поширення об’єктивної інформації про Україну.

Якщо, скажімо, в 60-х рр. засобами “самвидаву” поширювалися окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисно-

го руху, то вже на початку 70-х рр. з'являються періодичні позацензурні видання, присвячені широкому колові животрепетних в Україні суспільно-політичних проблем. Так народилася в 1969 р. і стала реалізовуватися ідея підготовки "Українського вісника", яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців. За спогодом одного з ініціаторів випуску "Українського вісника" В. Чорновола, праця українських правозахисників була аж ніяк не наслідуюванням "Хроніки текущих событий" чи інших аналогічних видань, а виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань¹⁵.

У підготовці та розповсюдженні 1—5 чисел "Українського вісника" під редакцією В. Чорновола найактивнішу участь брали М. Косів, Я. Кеңдзор, О. Антонів, Л. Шереметьєва, С. Гулик, Я. Дашкевич, З. Франко, В. Мороз, І. Світличний, В. Лісовий, М. Плахотнюк, З. Антонюк та інші. Як твердить Г. Касьянов, "УВ" мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Одесі, Тернополі, Чернівцях, Черкасах та інших містах¹⁶.

І жанрово, й тематично "Український вісник" був вельми розмаїтим. Часопис друкував на своїх сторінках і літературні твори, й полемічні статті та нариси, і хроніку українського правозахисного руху.

Після арешту В. Чорновола редакція "УВ" перемістилася зі Львова до Києва. Тут складні й небезпечні обов'язки, пов'язані з виданням часопису, взяли на себе наукові працівники Інституту філософії АН України Є. Пронюк, В. Лісовий, студент філологічного факультету КДУ В. Овсієнко. За короткий час вони підготували до друку такі матеріали: "Замість останнього слова" В. Мороза, "Громадянину слідчому В. Даниленку" Б. Ковгара, інформацію про арешти українських інакодумців, зібрану серед їхніх родичів¹⁷.

Характерно, що навіть після арешту групи Є. Пронюка — В. Лісового органами КДБ, робота над "Українським вісником" не припинялася. В 1974 р. основні функції по його підготовці перебрали на себе лікар С. Хмара, художник-реставратор В. Карабін, науковець О. Шевченко та інженер В. Шевченко, які включили до часопису (№ 7—8) низку статей про переслідування української інтелігенції, знищення пам'яток національної історії та культури, про порушення прав віруючих тощо¹⁸.

Незважаючи на виняткові складнощі, певні невдачі, видання "Українського вісника" стало в політичному житті України подією надзвичайної ваги. Як справедливо відзначає Г. Касьянов,

внаслідок проведеної роботи виник центр руху, його структурна база, місце обміну думками. До того ж, поява періодичного друкованого органу засвідчила вихід українського національного руху на новий організаційний рівень¹⁹.

До речі, такої ж думки дотримувалось і керівництво радянських спецслужб. 21 грудня 1970 р. голова КДБ при РМ СРСР Ю. Андропов інформував ЦК КПРС про те, що "...на базі виготовлення і розповсюдження "самвидавської" літератури здійснюється певна консолідація однодумців, наочно простежуються спроби створення чогось на зразок опозиції"²⁰. Серед головних центрів розповсюдження позацензурних матеріалів Ю. Андропов назвав Москву, Ленінград, Київ, Горький, Новосибірськ, Харків. "У цих та інших містах,— зазначав він,— виявлено близько 300 осіб, які, називаючи себе "антисталіністами", "борцями за демократичні права", "учасниками демократичного руху", займаються виданням як окремих документів, так і збірників — "Хроніки текущих событий", "Вісника України", "Общественных проблем" тощо".

Наведена головою КДБ СРСР кількість активних розповсюджувачів "самвидаву" викликає серйозні сумніви. В даному разі або ж ідеться лише про кількість притягнутих до відповідальності, або ж радянські спецслужби свідомо зменшували масштаби поширення позацензурної літератури. Адже тільки в Україні з 1967 р. по червень 1971 р. за "антирадянську агітацію", "поширення наклепницьких вигадок на радянський державний і суспільний лад" було профілактовано понад 6 тисяч громадян²¹.

Таким чином, незважаючи на рішучу протидію владних структур, "самвидав" у 60—80-х рр. залишався помітним фактором, що впливав на суспільно-політичну ситуацію в республіці, сприяв консолідації, взаєморозумінню національно-патріотичних сил в умовах тоталітарної системи, показав і формував конкретні засоби реалізації національної ідеї, які полягали в збереженні та піднесенні багатотисячових народних традицій, пропаганді кращих зразків культурної спадщини, боротьбі за додержання прав і свобод громадян, створенню необхідних умов для формування і ствердження української державності.

Одним з важливих шляхів національного піднесення, самоусвідомлення народу залишалася і та велика й багатогранна культурницька та просвітницька діяльність, яку протиставляли процесові русифікації України кращі представники української інтелігенції. Боротьба за рідну мову, культуру, повернення народові незаслужено забутих імен завжди залишалася тією ареною, на якій вироблялися політичні погляди і програми,

загартовувався і мужнів авангард національного руху опору.

Яскравим і своєрідним явищем зазначеного періоду стало створення Клубів творчої молоді, які перетворились у справжні осередки духовності та культури. Один з перших таких клубів — “Сучасник” — виник у Києві наприкінці 1959 р.²²

Певна річ, форми роботи Клубу аж ніяк не вкладалися у визначені схеми, не відповідали тим ідеологічним вимогам, які висувалися перед ним як партійним керівництвом, так і безпосереднім куратором — комсомолом. Не дивно, що невдовзі (весною 1964 р.) без будь-якого серйозного приводу клуб творчої молоді “Сучасник” було розпущено, а його найактивніші члени потрапили до “чорних списків” правоохоронних органів.

Клуби творчої молоді діяли і в інших великих культурних центрах України. Зокрема, у Львові активно і цілеспрямовано працював, завдаючи немало клопоту владним структурам, молодіжний клуб “Пролісок”, очолюваний Михайлом Косівом.

Прагненням прилучитися до джерел національної історії та культури, усвідомленням необхідності широкої пропаганди багатовікової народної спадщини серед широких верств населення обумовлена участь представників національно свідомої інтелігенції, студентства, робітництва, селянства в діяльності різноманітних етнографічних, музичних колективів, хорів, культурницьких товариств та організацій, самодіяльних музеїв тощо. В першій половині 60-х рр. широкого розголосу набула концертна діяльність утвореного восени 1961 р. при Київській консерваторії самодіяльного хору “Жайворонки”. Основу колективу, яким керували Борис Рябокляч, Вадим Смогитель, Володимир Завой-

ський, складала студенти київських вузів, які вбачали своє високе призначення в популяризації української пісні у найвіддаленіших куточках України²³.

Чимало клопоту завдавав владним структурам і відповідним правоохоронним органам й інший самодіяльний етнографічний хор “Гомін”, заснований у Києві 1969 р. мистецтвознавцем і диригентом Леопольдом Ященком.

Наведені нами приклади яскраво підтверджують думку про те, що в різних прошарках українського суспільства були наявні сили, зорієнтовані на збереження національно-культурних цінностей, самобутніх народних традицій.

Заради справедливості слід зазначити, що завдання збереження української культурної спадщини і введення її в широкий обіг вирішувались не тільки шляхом створення самодіяльних колективів, неофіційних музеїв, бібліотек, неформальних об'єднань. Національно свідомі сили використовували для цього також наявні в республіці офіційно зареєстровані громадські організації, державні культурно-освітні заклади, мистецькі колективи. Так, з утворенням в другій половині 60-х років Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, цілий ряд авторитетних наукових працівників, діячів культури, краєзнавців-аматорів взяли найактивнішу участь у формуванні його республіканського, обласних, міських та районних правлінь, відповідних секцій і комісій.

Рух опору національно-свідомої інтелігенції існуючому тоталітарному режимові в Україні був одним із найбільших масових форм спротиву національній політиці в СРСР, своєрідним етапом на шляху свідомої боротьби за самовизначення України.

¹ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. — К., 1995. — С. 148; Курнос Ю. Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. ХХ ст.) — К., 1994. — С. 52; Даниэль А. Самиздат: поиски самоопределения // Карта. — 1994. — № 5. — С. 33—39.

² Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. — К., 1993. — С. 128.

³ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. К.: 1994. — С. 384—385.

⁴ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДАСБУ). — Спр. 69260—ФП, т. 4. — Арк. 42, 174.

⁵ Там само. — Арк. 19—20, 29, 48, 136—138; т. 5. — Арк. 16; т. 7. — Арк. 98; т. 18. — Арк. 1; Архів Управління Служби безпеки України по Черкаській області (далі — Архів УСБУ). — Спр. 12635 — ФПД, т. 2. — Арк. 288.

⁶ ДАСБУ. — Спр. 69260, т. 4. — Арк. 174, т. 6. — Арк. 263; Архів УСБУ по Черкаській обл. — Спр. 12237—ФПД, т. 2. — Арк. 103.

⁷ ДАСБУ. — Спр. 68805-ФП, т. 13. — Арк. 86—87.

⁸ Вперше побачила світ у журналі “Сучасність”. — 1971. — № 11—12.

⁹ Архів УСБУ по Львівській області. — Спр. П—23335, т. 2. — Арк. 214—216, т. 3. — Арк. 23.

¹⁰ Там само. — Т. 2. — Арк. 217; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 25, спр. 127. — Арк. 92—94.

¹¹ Архів УСБУ по Львівській обл. — Спр. П—23335, т. 2. — Арк. 53; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 25, спр. 398. — Арк. 15—16.

¹² Марченко В. Листи до матері з неволі. — К., 1994. — С. 30—40.

¹³ Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. Сучасність, 1971; Руденко М. Економічні монолози // Нариси катастрофічної помилки / Б. М.: Сучасність, 1978; Бердник О. Свято України. Смолоскип, 1980; Тихий О. Роздуми. Смолоскип, 1982; Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави). К., 1993; Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! К., 1994. — С. 148—152; Русначенко А. Націо-

наліст? — Так /Про Є. Кузнєцову //Розбудова держави.— 1995.— № 9.— С. 11—14 та ін.

¹⁴ ДА СБУ.— Спр. 68007—ФП, т. 4.— Арк. 1—10.

¹⁵ Архів УСБУ по Львівській обл.— Спр. П—23335, т. 2.— Арк. 11.

¹⁶ Касьянов Г. Вказ. праця.— С. 113.

¹⁷ ДА СБУ.— Спр. 69308—ФП, т. 15.— Арк. 146; т. 16.— Арк. 148, 258, 280, 296—297; т. 26.— Арк. 64.

¹⁸ Архів СБУ по Львівській обл.— Спр. 57316, т. 2.— Арк. 2, 5, 131, 237; Хмара С. Нові порядки в старому домі // Українська газета.— 1994, серпень.

¹⁹ Касьянов Г. Вказ. праця.— С. 119.

²⁰ Центр збереження сучасної документації (далі — ЦЗСД).— Ф. 89, пер. 55, спр. 1.— Арк. 3.

²¹ ЦДАГО України.— Ф. 1, оп. 25, спр. 546.— Арк. 75.

²² Науковий архів Міжнародного історико-просвітницького товариства “Меморіал” (далі — НА “Меморіалу”).— Ф. 103, папка “ПСХ”.— Арк. 111.

²³ ДА СБУ.— Спр. 6778—ФП, т. 3.— Арк. 209; Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // Сучасність.— 1995, № 4.— С. 124; Русин І. На Володимирській, 33 // Зона.— 1993.— № 5.— С. 221—222.

Bazhan O.

THE FORMS INTELLECTUAL RESISTANCE IN OPPOSITION MOVEMENT IN UKRAINE (at the end of 50-th—80-th XX c.)

The article researches the variety forms of resistance of the ukrainian intellectuals to the totalitary regim in Ukraine in 1950—1980. The author analyse the publicistic, poetic works of I. Dzuba, of J. Badz'о, of others, the eluciadation of the development proclamations compaing, the circulation of “samizdat”, the propaganda of the noregulatal cultural initiatives.